

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola

PAPP ÁGNES KLÁRA

A TÉR POÉTIKÁJA – A POÉTIKA TERE

A századfordulós kisvárostól az ezredfordulós terekig a magyar irodalomban

- habilitációs tézisek -

Budapest

2017

A habilitációs dolgozatként benyújtott *A tér poétikája – a poétika tere* című kötet arra vállalkozik, hogy térpoétika szempontrendszerével közelítsen a huszadik század és az ezredforduló magyar irodalmának jelenségeihez, kapcsolódva a városelméleti kutatások, a „térbeli fordulat” (spatial turn) bekövetkezte utáni elmélet és a kultúra kérdéséhez szintén területi alapon közelítő kisebbség-kutatások által felvetett problémákhoz. Az itt közreadott írások mögött az a lényegében már Mihail Bahtyin *A tér és az idő a regényben* című tanulmányában megfogalmazódó feltételezés munkál, hogy a tér- és időérzékelés történetileg változó az emberi gondolkodástörténet során, amit a regény, illetve tágabban az elbeszélés kronotopikus felépítésének és ezzel szoros összefüggésben emberképének, látásmódjának, struktúrájának változása hűen tükröz. Ezt megerősíteni látszanak a városkutatások azon eredményei – az olyan klasszikusoktól, mint Walter Benjamin vagy Georg Simmel egészen a posztmodern teoretikusokig, mint David Harvey vagy Michel de Certeau –, amelyek a modernség reprezentatív terének, a modern szubjektum születési helyének tekintik a tizenkilencedik század nyugat-európai metropoliszait, és a város képének átalakulásán keresztül próbálják leírni a modernség vagy a posztmodernség korát. A „térbeli fordulat” a fentiek alapján a gondolkodástörténet egy kronotopikus fordulataként is leírható. Ebből kiindulva vethető fel a kérdés: milyen kronotoposzok jellemzik a huszadik század és az ezredforduló irodalmát, és ezek mennyiben, hogyan tükrözik a kor szemléletmódját, a szubjektum elhelyezését a térben és az időben. A kötet tanulmányai ennek jegyében foglalkoznak a magyar modernség és posztmodernség irodalmának olyan kronotopikus formációival, mint a huszadik század eleji provinciális kisváros, a század második felének Budapest-regényei, a mágikus realizmus téridő-ábrázolása, vagy az ezredfordulós „áltörténelmi regény”.

A tanulmánygyűjtemény lényegében három problémakör köré szerveződik. Az első, a *Kisváros poétikája* címen összefoglalt írások megalapozó hipotézise, hogy a modernség meghatározó toposzaként számon tartott tizenkilencedik század végi metropolisz mellett egy másik, attól nem független, és ugyancsak reprezentatív tér- (és idő-) alakzat, a provinciális kisváros – a világirodalomban reprezentatív módon Flaubert és Csehov műveiben megjelenő – rajza éppúgy a modernség életérzését tolmácsolja, mint mondjuk a flâneur Párizsa. A tanulmányok két irányba mutatnak: egyrészt arra törekednek, hogy kronotoposzaként és a modernség szemléletmódját, az emberről alkotott képét tükröző térként írják le a fenti teret, másrészt, hogy e helyszínt

a huszadik század első felének magyar irodalmában megjelenő variációi mentén vizsgálják, Kaffka Margit, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula és Karácsony Benő műveiben. A második, *Modern és posztmodern tér* címen összefoglalt tanulmány sorozat azt a kérdést járja körül, hogy a modernség és a posztmodernség közti váltás meghatározható-e kronotopikus váltásként. Ennek során elsőként még mindig a metropolisz ábrázolásának vizsgálatából indul ki: két olyan Budapest-regényt elemez, Lengyel Péter *Macskakő* és Ottlik Géza *Buda* című művét, melyeket a recepció hangsúlyosan a modern és posztmodern szemléletmód közti szemléletváltás felől értelmezett, és azt vizsgálja, hogyan alakul át ezekben a művekben a város képe, és ezzel szoros összefüggésben a regények nézőpontszerkezete, strukturális felépítése és szubjektumfelfogása. A fejezet harmadik tanulmánya elrugaszkodik a metropolisz ábrázolásának kérdésétől és egy egyértelműen a posztmodern kánon részeként tárgyalt irodalmi jelenség, a mágikus realizmus megjelenését vizsgálja a magyar irodalomban, elsősorban Grendel Lajos, Kolozsvári Papp László, Fehér Béla, Gion Nándor regényein keresztül. A kérdésfelvetéshez ez a tanulmány kétfelől is kapcsolódik: egyrészt mert ennek az írásmódnak a magyar premodern irodalmi hagyományban gyökeredző előzményeire mutat rá, másrészt, mert a mágikus realizmus kronotopikus alakzatként való leírhatósága mellett érvel. A *Modern és posztmodern tér* fejezet írásainak elméleti konklúzióit a *Posztmodern kronotoposz* című tanulmány foglalja össze, és a korábbiak tanulságait levonva arra kérdez rá, hogy, ha amellet érvelünk, hogy a modern és a posztmodern közti váltás kronotopikus váltásként leírható, akkor mi az a tér-időszerkezet, ami posztmodernként lenne felmutatható, és ez a szubjektum és az identitás milyen képét tükrözi. A harmadik problémakör már egyértelműen a posztmodern irodalomértés elméleti konklúzióit próbálja kamatoztatni a kisebbségkutatás területén. A *Kisebbségi terek* címen összegyűjtött tanulmányok a határon túli irodalom jelenségeit, önmeghatározási kísérleteit a posztkoloniális kritika kimunkált szempontrendszer felől vizsgálják. E tanulmányok tétje természetesen nem a gyarmatosítás kora utáni Európán kívüli kultúrák és a határon túli magyar irodalmak helyzete között egyértelmű analógia felállítása, hanem a kevert, heterogén, Stuart Hall kifejezésével „fordítás típusú” kulturális identitás egy a posztkoloniálistól eltérő változatának felmutatása, jellemzőinek a fenti gondolatrendszer segítségével történő leírása, a párhuzamok (és természetesen a különbségek), illetve a mögöttük rejlő okok vizsgálta. Ezt megalapozandó az első írás a határon túli magyar irodalmak

különböző színterein egymással párhuzamosan, a kisebbségi önmeghatározás kérdése kapcsán lezajlott – a koloniális-posztkoloniális szemléletváltás során lejátszódó polémiákkal sok ponton összevethető – vitáit vizsgálja. A következő, már ennek tanulságaira építő tanulmány a magyar határon túli és az euro-atlanti zónán kívüli irodalomban felbukkanó olyan párhuzamos jelenségeire keresi a választ, mint a mágikus realizmus, vagy olyan eltérő vonásaira, mint a nemzeti történelem karakteresen különböző szerepe a kétféle diskurzusban. E kérdések vizsgálata vezet a Linda Hutcheon által leírt historiográfiai metafikcióval azonosított, a magyar recepcióban „áltörténelmi regényként” elnevezett művek csoportjához, ezen belül is az erdélyi Láng Zsolt *Bestiárium Transsylvaniae* trilógiájához, aminek történelemképét és térérzékelését egyrészt a posztkoloniális kritikának a tér és a történelem tapasztalatáról írott fogalmai felől közelíti meg; másrészt a mágikus realizmus és a posztmodern tér-, idő- és identitásérzékelés, és ezzel összefüggésben álló test- és nyelvtapasztalat kérdésével kapcsolatban az előző részben megfogalmazott koncepció fényében vizsgálja.

I. A kisváros poétikája

„Űl az ember Moszkvában, a vendéglő nagytermében, senkit sem ismer, őt sem ismerik, és mégsem érzi magát idegennek... Itt meg mindenkit ismer, mindenki ismerős, és mégis idegen, idegen... Idegen és magányos.”. Andrej szavai Csehov *Három nővéréből* pontosan illusztrálják a fejezet egészének hipotézisét, azt, hogy a provinciális kisváros toposza mintegy komplementer módon, kiegészítve a metropolisz mítoszát, éppúgy a modernség életérzésének: a magánynak, elidegenedettségnak a kifejezője, mint a korabeli nagyváros. Az idézet első mondata akár a flâneur (különböző fordításokban sétáló, kószáló, csatangoló) alakjára való utalásként is olvasható, akiről Baudelaire *A modern élet festője* című esszéjében a következőket írja: „Az igazi csatangoló, a szenvedélyes megfigyelő számára végtelen öröm, ha a sokaság, a változékonyság, a mozgás, a tűnékenység és a határtalanság közelében üthet tanyát. Soha nem lenni otthon és mégis mindenütt otthon érezni magát; látni a világot, a világ központjában állni, de rejtve maradni a világ előtt”. Ezt a figurát aztán Walter Benjamin a modernség reprezentatív alakjaként részletesen elemzi esszéiben, annak

jellegzetes térhasználatát, időtapasztalatát, szemlélődő, passzív magatartását, mint a nagyvárosi tömegben megélt idegenség-élmény kifejezőjét, és ennek nyomán számos modernség-koncepció (hogy csak néhányat említsek: Jonathan Crary, David Harvey, Zygmunt Bauman, Michel de Certeau) hivatkozási pontjává válik. Csehov hőse szavaiból azonban az tűnik ki, hogy a kisváros éppúgy tükrözi a magánynak, elveszettségnek, a nemcsak a külvilágtól, hanem saját belső világunktól való elidegenedettségnek az érzését, mint a kószáló attitűdje. Ennek az életérzésnek azonban – mint az idézet, és persze Csehov egész drámája is mutatja – szerves része a legtöbb provinciális kisvárosban játszódó műben csak az utalás szintjén megjelenő, mégis központi szerepet betöltő nagyváros („IRINA *(egyedül, kétségbeesett szomorúsággal)*: Moszkva!... Moszkva!... Moszkva!...”), amihez képest a kisvárosi élet marginálisnak, provinciálisnak, kiüresedettnek mutatkozik, minek következtében létrejön az ezen műveket meghatározó lélekből megélt máshol-lét. Ennek a toposznak a leírásához egyrészt Jurij Lotman város-archetípusait hívja segítségül az első tanulmány. Az összevetés során arra a következtetésre jut, hogy sem az ott elemzett kozmikus, vertikális középpont, sem a saját és idegen határán álló horizontális város toposza felől nem írható le ez az alakzat, sokkal inkább az üresség, a periferialitás jellemzi (mint ez motivikusan is kimutatható), ami a metropolisz centrális helyzetének tudatából vezethető le, azaz, a provinciális kisváros mintegy a negatívját adja, függvénye a korszak nagyváros-mítoszáinak. Ennek az üresség-, hiány-tapasztalatnak a forrását az idő érzékelésében éri tetten, aminek értelmezéséhez Baudelaire modernségfogalmán kívül Mihail Bahtyin gondolatmenetét használja fel. Bahtyin ugyanis az álló, statikus idő benyomásával, a ciklikus időtapasztalat meghatározóvá válásával, a történeti idő *hiányával* jellemzi provinciális kisváros kronotopozát,¹ amihez hozzátehetjük, hogy a metropolisz ennek ellenpontjaként, Baudelaire szavaival

¹ „e kisváros a ciklikusan folyó mindennapi idő helye. Benne nem események zajlanak, hanem csupán minduntalan ismétlődő "léthelyzetek". Az idő itt teljesen mentes a történelem előrehaladó mozgásától, s szűk körökben mozog: napok, hetek, hónapok vagy az egész élet körében. A napok itt nem napok, az évek nem évek, az élet nem élet. Napról napra ugyanazok a mindennapi cselekvésformák, ugyanazok a beszélgetési témák, ugyanazok a szavak stb. ismétlődnek. (...) A köznapiságba záródott élet ciklikus ideje ez.” Ugyanakkor azt is hozzáfűzi a fenti gondolatmenetéhez Bahtyin, hogy épp ennek az időtapasztalatnak a teljes eseménytelensége miatt ritkán lesz az egész regény meghatározó ideje, „az írók általában összefonják más, nem ciklikus idősorokkal, vagy az utóbbiakkal félbeszakítják, és gyakran használják a kontraszthatás kedvéért, eseménydús és energikus idősorok háttéréül.” Mihail Bahtyin: *A tér és az idő a regényben*, ford. Könczöl Csaba, in Mihail Bahtyin: *A szó esztétikája*, Budapest, Gondolat, 1976, 300

a „változékony, a mozgás, a tűnékenység” világa (ahogy a modernség, mint „az átmeneti, a mulékony, az esetleges” definiálódik ugyanott).

A fejezet első tanulmánya e tér-idő érzékelés variációit Kaffka Margit, Móricz Zsigmond és Kosztolányi Dezső regényeiben vizsgálja: a nagyvárosi és a kisvárosi tér valós vagy virtuális szembeállítását, a regények tér- és időhasználatát, a kisváros provincialitásából következő hiány-tapasztalat megjelenésének módozatait (a lélektani ábrázolásban, a motivikus megjelenítésben, az ironia szerepében és az érzelmek nyelvi kifejezhetőségének – különösen a Csehovtól ihletett Kosztolányinál fontos szerepet betöltő – hiányában). Idézem a tanulmány konklúziójából: „A provinciális kisváros kisembere több mint téma az előbbi regényekben: egy életérzés hordozója, éppúgy a modernség sajátos világtapasztalatának egyik oldala mutatkozik meg általa, mint a kószálóban. Csak ő nem a tömegben vész el, tapasztalja meg az idegenséget, esetlegességet, hanem a jelentéktelenségben, a felszínességben, az érdektelenségben. (...) Kisvárosa is egy a kisvárosok sorában: a fenti ábrázolások „tipikusságában” annak tudata rejlik, hogy ilyen kisváros számtalan van. Ha Walter Benjamin nyomán a kószálóról azt mondjuk, hogy a modern, a világot a maga esetleges, széteső formáiban érzékelő művész metaforájának tekinthető, akkor a kisváros kisembere ennek negatívját adja – éppúgy, ahogy a kisváros negatívan a metropolisz mítoszát építi. Ő is az ember, az individuum tehetetlenségének, magára maradottságának és lényegtelenségének hordozója, aki a világot éppúgy nem birtokolja, ahogy önmagát, saját életét sem, csakhogy ezt nem látja, hanem éli. Ő az, akire a nagyvárosban a kószáló tekintete szegeződne. De a kisvárosban nincsenek kószálók, így ezek a történetek, ezek az emberek másként kell színre lépjenek. Beszédes e téren, hogy a Sárszeg-regényekre jelentékeny befolyást gyakoroló Csehovról hogy ír Kosztolányi: "Az eseménytelenség drámáját vitte színpadra, minden hazug gömbölyítés nélkül, s azt mutatja meg, felvonásról felvonásra mint múlik el egy év, két év, öt év, az idő és élet (...) minden értelem nélkül, mint az életben szokott történni (...) s nincs megoldás, mert nincs magyarázat." (22)

A második, Krúdy tízes években megjelent *Szindbád* novelláinak kisvárosábrázolását elemző tanulmány egy az előző írás kisvárosképétől eltérő tér-, idő- és szubjektumérzékelést vizsgál, amit Szindbád figurájának a flâneur szemléletmódjával, az általa közvetített életérzéssel való összevetésével próbál megközelíteni, amellet érvelve, hogy Krúdy ezen elbeszéléseiben – ott is, ahol nem

Budapest a mű színtere – egy a baudelaire-ihez hasonló modernség-tapasztalat fogalmazódik meg: „Krúdynál ez a kifelé passzív, befelé aktív létezés az emlékezésben testesül meg, ami a *jelenlévő* tér kézzelfogható tapasztalatából kiindulva a szubjektív és virtuális emlékezeti térbe vezet. Az otthontalanság nem a *tömegben* való elveszettség, hanem a *jelenben* való idegenség alakját ölti magára. Mondhatni a fikció keretein belül kvázi objektív – de legalábbis kézzelfogható – , jelenbeli hely, tárgyi világ és a felidézett (vagy elfelejtett) múltbeli világ közti *távolság* játssza annak a bizonyos „fátyolnak” a szerepét, „amelyen keresztül nézve a csatangolóknak fantazmagóriaként látszik a megszokott város”.² Ez esetben viszont – noha hasonló létélmény: a jelen kiüresedése (Bauman Baudelaire-től kölcsönzött kifejezésével „pusztasággá válása”), a valóság elvesztése, a hiány léttapasztalata nyilvánul meg általa – mégsem szükségszerűen a tömeges nagyváros lesz a kószálás terepe. Mondhatni Krúdy *a térbeli kószálást időbelivé transzformálja*, ami annál is inkább megmarad a flâneur élményének körében, mivel csak még kifejezettebb benne a szubjektivitás élménye, hiszen sosem tudjuk, külső vagy belső, jelenbeli vagy múltbeli tájakon járunk-e.” (52) Az írás ezt az attitűdöt nem csak a térhasználat, illetve az időtapasztalat terén vizsgálja, hanem a belső és a külső határait elmosó – a kószáló szemléletmódját jellemző, az élet „mintha-tapasztalatában” megnyilvánuló – érzékelésnek a Krúdy-elbeszélések cselekményszerkezetében, nyelvében, világának, szubjektumképének fragmentálódásában játszott meghatározó szerepén keresztül is.

A fejezet utolsó tanulmánya a kisváros képét regényeiben is sok új színnel gazdagító Karácsony Benő egyetlen remekbeszabott kései novelláját (*Nyári délután a régi Fehérvárt*) elemzi, ezen keresztül a kisváros-ábrázolások egy új variációját mutatva fel, illetve a tízes évektől 1940-ig hosszabbítva meg a kisváros-tapasztalat alakulástörténetének vizsgálatát.

II. Modern és posztmodern tér

² Itt Walter Benjaminnek egy Baudelaire-re vonatkozó megállapítására hivatkozom: „A tömeg az a fátyol, amelyen keresztül nézve a csatangolóknak fantazmagóriaként látszik a megszokott város” Walter Benjamin: *Párizs a XIX. század fővárosa*, ford. Széll Jenő, *Motívumok Baudelaire költészetében*, ford. Bizám Lenke, in Uő: *Kommentár és prófécia*, Budapest, Gondolat, 1969, 87. Lásd még: „A tömeg lebegő fátyol – rajta keresztül szemléli Párizst Baudelaire” Walter Benjamin: *Motívumok Baudelaire költészetében*, in Water Benjamin: *A második császárság Párizsa Baudelaire-nél*, ford. Bence György, in Uő: *Angelus Novus*, Budapest, Magyar Helikon, 1980, 244

A bevezetőben megfogalmazottak után érdemes a konklúziók irányából megközelíteni a második fejezet írásait: milyen kronotopikus váltásként írható le a korszakváltás, illetve ez hogyan alakítja át a szubjektivitás érzékelését, a narratív identitás megformálását? Az itt összefoglalt írások, akár a két korszak határát jelző Lengyel Péter- és Ottlik-művek interpretációja (*A történet térképe. Tér és identitásképzetek Lengyel Péter Macskakő című regényében, Város és határ, térkép és labirintus. Az Iskola a határon és a Buda közt végbemenő váltás térpoétikai megközelítésben*), akár a magyar mágikus realista regények elemzése (*Mágikus realista anekdota – tíz év távlatából. A mágikus realizmus kronotopikus jellege*), akár a következő részben található, ún. áltörténelmi regények vizsgálata (*Tér, történelem, narráció: Láng Zsolt „áltörténelmi regényei” ürügyén a kisebbségi és a posztkoloniális elmélet tér-, illetve történelemtapasztalatáról*), abba az irányba mutat, hogy míg a modernség reprezentatív történetei, ha le is bontják a Bildungs teleologikus, célra orientált cselekményszerkezetét, még így is az út teret és időt egységben ábrázoló kronotopozára épülnek (példa lehet erre az előbb említett csatangoló céltalan sétája éppúgy mint az Ottlik-elemzésben ellenpéldaként felhozott *Iskola a határon*, ahol noha a fejlődésregényekben térben is megtett út helyett zárt helyen – iskola - játszódik a cselekmény,³ a fejlődés pedig egy *határ* átlépésével is leírható beavatás-történetként értelmezhető, mégis elsődlegesen a szereplők *életútja* szervezi a cselekményt, és ezzel a történet struktúrája továbbra is lineárisan, útszerűen épül fel, még ha ennek problematikusságát folyamatosan érzékelteti is a regény); addig a posztmodern elbeszélések arra hajlanak, hogy az utak *megsokszorozásával* bontsák le ezt a szerkezetet.

Jól érzékelhető ez az olyan, kevésbé radikális művekben, mint a *Macskakő*, ahol – a számos mellékszereplő sorsát nem számolva – négy fő cselekményszál fonódik egymásba, beleértve az igazság kiderítését célul kitűző nyomozást is, vagy a *Buda* négy életutat követő szerkezete, ahol a szereplők történetei – ellentétben az *Iskola* két elbeszélőjének történetét fokozatosan egymásba mosó narrációjával – nem redukálhatók egymásra, és az epizódok asszociatív labirintust alkotnak (amit maga az író városhoz hasonlított⁴). Ugyanakkor az átláthatatlan szerkezet részben motivikusan – Lengyelnél a büntett kitervelése és a nyom, a nyomozás formájában, illetve a születő

³ Kézenfekvő párhuzam akár Musil *Törlesse*, akár Thomas Mann *Varázshegye*, mint a fejlődésregény tér-időszerkezetét és ezzel párhuzamosan emberképét hasonló irányba módosító művek.

⁴ „Olyan regényt kellene írni, ami hasonlít a városokhoz. Lehet járkálni-mászkálni benne (...) Szóval olyan regényt, amiben lakni lehet.” Ottlik Géza, *Miért Buda?* in Kelecsényi László (szerk.): *Ottlik (Emlékkönyv)*, Budapest, Pesti Szalon, 1996., 314-315

Budapest terében, Ottliknál a térkép, a labirintus, az eltévedés, a tájékozódás stb. motívumaiban és persze magának a városnak a képében – , részben folyamatos önreflexív megjegyzések alakjában minduntalan tematizálódik, jellemző módon térformákat idézve. Ez a megsokszorozódás: a szereplők, az utak, a történetek multiplikációja folytán már nem az út,⁵ hanem a hálózat, a labirintus térszerkezete lesz a meghatározó ezekben a regényekben. Még szembetűnőbb ez a mágikus realista regények esetében, ahol már ennek a történetalakításnak a következményei is felmérhetők. Először is az, hogy ezekben a művekben az időbeli egymásutániség helyett az *egy helyen való találkozás* (vagy az elkerülés, ami ugyanannak a kronotopikus alakzatnak a negatívja) szervezi a cselekményt.⁶ Ez a hely lehet egy valós tér(idő) átirata, mint Láng Zsolt első *Bestiáriumának* hódoltság korabeli Erdélye (*Tér, történelem, narráció...*), lehet város, falu mint Grendel Lajos, Kolozsvári Papp László, Gion Nándor (*Mágikus realista anekdota...*), Lengyel Péter vagy Ottlik Géza elemzett műveiben, vagy virtuális tér: egy mű tere (Fehér Béla *Triptichonja* jó példáját adja e típusnak), vagy a szubjektum maga (ugyanettől a szerzőtől a *Romfürdő* című regényt elemzem a már említett *Mágikus realista anekdota...* című írásban, de hasonló történik Láng Zsolt *A tűz és a víz állataiban* is – az elemzést lásd a következő fejezet *Performatív nyelv – groteszk test* című tanulmányában - , sőt egyes pontokon erre történő utalások mutathatók ki a *Macskakőben* is). Ez a tér, egyrészt mint a nagyszámú szereplők történetei által kirajzolt komplikált, rizomatikus cselekménytér, másrészt, mint a műben kialakuló nehezen áttekinthető szövegtér értelmeződik, sőt ez utóbbi tulajdonság sokszor hibrid, intertextuális nyelvi teret hoz létre az egyes művekben. Talán az ebbe a kategóriába sorolható „áltörténelmi” regényeken mérhető le legpontosabban ennek az időérzékelésre gyakorolt hatása, mivel ezek nemcsak a nevelődési regény, hanem a történelmi regény szintén útszerűen felépített időtapasztalatát is kiforgatják, az egymásutániséget az idő rétegzett, palimpszesztszerű érzékelésévé alakítva át (Láng Zsolt már említett regényén kívül Lengyel Péter, Grendel vagy Kolozsvári Papp műveiben is megfigyelhető ez a vonás).

Ez a leírás azonban nem ad választ arra kérdésre, hogy milyen tapasztalat fogalmazódik meg a tér és az idő, illetve a történelem nagyjából a tizennyolcadik

⁵ „Az idő itt úgyszólván beleoldódik a térbe és (utat képezve) benne zajlik. (...) az úttal kapcsolatos metaforák igen változatosak és sokszínűek ugyan, fő tengelyük azonban mindig az idő folyása.” Mihail Bahtyin: A tér és az idő a regényben, ford.: Könczöl Csaba, in Mihail Bahtyin: *A szó esztétikája*, Budapest, Gondolat, 1976, 298

⁶ *Uo.* 296-7

századtól természetesnek gondolt érzékelésének lebontásában, és hogy ez az átalakulás miért rendeződik előszeretettel a racionális igazságfogalmat kétségbe vonó, a valóságosság elvárásának fittyet hányó mágikus realista művek formájába. Mivel a kérdés legsarkítottabban ez utóbbi regényekben tevődik fel, a *Mágikus realista anekdota – tíz év távlatából* című írás⁷ próbál ennek mélyére hatolni, és azt vizsgálni, hogy a narratív identitás milyen képe rajzolódik ki ebből a cselekmény-szerkezetből. Ennek során azt mutatja ki, hogy a Ricoeur kifejezésével⁸ önmagával „ugyanazonos” *idem* értelmében vett narratív identitás nemcsak a változó *ipse* irányában alakulhat át, hanem *pluralizálódhat* is. Ez a plurális narratív identitás megragadására irányuló igyekezet nyilvánul meg kisebb mértékben a történet hőseinek sokszorozódásában, az ebből következő állandó nézőpontváltásban, a szereplők egymásban tükröződő képében (és ebből következően a kulturális identitás összetettségének érzékeltetésében - ezzel részletesen a harmadik fejezet foglalkozik), ami a befogadót állandó határátlépésekre, a látásmódok, világképek, kulturális nyelvek közti „fordításra” készíti. De ez jelenik meg e regényeknek abban vonásában, hogy előszeretettel támaszkodnak a kommunikatív emlékezet,⁹ a szóbeliség egy közösség által alakított szövegeire, műfajaira (a városi legendától a szóbeszédén át az anekdotáig), azok gondolkodásmódjára, fabuláló, imaginatív jellegére. És végül a szubjektum származás értelmében való megosztottságának tematizálásában, ami nem a lélektani meghasonlottság, hanem az öröklődés felől nézve fragmentálja, szórja szét az egységes individuum illúzióját.

A *Posztmodern kronotoposz* című tanulmány ezt a folyamatot egy másik oldalról: a metropolisz ábrázolásának átalakulása kapcsán vizsgálja, de hasonló végkövetkeztetésre jut, amennyiben megállapítja, hogy – ha a Baudelaire-től eredeztethető modernség-meghatározásból indulunk ki - a *tömeg* itt is meghatározó szerepet játszik a világváros reprezentációjában, csak éppen nem „fátyol” lesz a magányos, szemlélődő flâneur tekintete előtt (lásd Benjamin már idézett gondolatát), hanem a maga pluralitásával, soknyelvűségével a soktörténetű, sokhangú,

⁷ Épp e kérdésben történt jelentős továbblépés a tanulmány első, tíz évvel ezelőtti változatához képest, és ez tette azt is lehetővé, hogy arra kérdésre is árnyaltabb választ adjak, hogy miért jelent a magyar anekdotizmus folytatható hagyományt a magyar mágikus realizmussal kísérletező írók számára.

⁸ „az azonosság fogalmában két különböző jelentés rétegződik egymásra: az első, *idem* értelmében az „azonos” a „tökéletesen hasonló”, az „analóg” szinonímája. (...) A második, *ipse* értemében vett jelentésben az „azonos” az *ömagaság*, az *önmaga* fogalmához kötődik.” (Ricoeur kiemelései) Paul Ricoeur: *A narratív azonosság*, ford. Seregi Tamás, in László János, Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák V.*, Budapest, Kijárat, 2001., 15

⁹ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*, ford.: Hidas Zoltán, Budapest., Atlantisz, 1992. 51-56.

soknézőpontú mű elbeszélés-szerkezetét meghatározó tényező. Ez összhangban áll a már idézett Linda Hutcheon elképzelésével a posztmodern próza diszkurzív pluralizációjáról,¹⁰ illetve azzal, amit Frederick Jameson ír a posztmodern tapasztalatot jellemző „valóság pluralizmusról”: „A struktúra tehát alátámasztja azt a posztmodernizmus-értelmezést, amelyben a *töredezettség* szó túlságosan gyenge és primitív kifejezés, és valószínűleg túlságosan "totalizáló" is, különösen azért, mert ma már nem valamiféle korábban létező organikus totalitás felbontása a kérdés, hanem inkább a többszörösség kialakulása új és váratlan módokon: az egymással össze nem függő eseménysorok és diskurzustípusok (...) egyfajta valóság-pluralizmus”.¹¹

III. *Kisebbségi terek*

A kötet utolsó fejezete a fenti gondolatmenetet a kulturális identitás posztmodernkori megformálódásának kérdése felé hosszabbítja meg, méghozzá az összetett, állandó kulturális fordításra kényszerülő kisebbségi diskurzusok egy számunkra jól elérhető megnyilvánulásának vizsgálatán keresztül, a kortárs határon túli magyar irodalmakkal foglalkozva. A kérdést új megvilágításba helyezi a fenti kontextus: innen közelítve nem csak a többségi nemzettől való eltérések, hanem az anyaországtól való kulturális elkülönböződés is érzékelhetővé és leírhatóvá válik, nem földrajzi vagy életrajzi, hanem poétikai szempontból lesz megközelíthető a határon túli irodalom sajátos jellege. Ennek megfogalmazásában sok tekintetben segítséget nyújt a posztkoloniális kritika, amely épp e tekintetben, a többség, illetve a függőség változatos formáinak, nemcsak politikai, hanem kulturális és poétikai következményeinek leírására is összetett szempontrendszerrel hozott létre. Ugyanakkor a kutatás tétje nem a magyar kisebbségek helyzetének posztkoloniálisként való definiálása, hanem egy olyan elméleti tér létrehozása, amely az identitás, a kultúra eredendő hibriditásának kérdését veti fel,

¹⁰ „a diszkurzív pluralizáció egyik következménye, hogy mind a történelmi, mind pedig a fiktív narráció (talán illuzórikusnak mondható, de szilárd és egyedüli) középpontját szétszórja. A határokat és a perifériákat pedig új jelentőséggel ruhazza fel. Akár a középponton kívüli, akár a decentralizált értelmében az ex-centrikusra irányítja a figyelmet.” *“One of the effects of this discursive pluralizing is that the (perhaps illusory but once firm and single) center of both historical and fictive narrative is dispersed. Margins and edges gain new value. The "ex-centric" - as both off-center and de-centered - gets attention.*” Ez különösen akkor válik sokatmondóvá, ha tekintetbe vesszük a tanulmány korábbi részét, ahol Hutcheon kifejti, hogy a posztmodern látásmód a „világot”, a szövegek, diskurzusok világaként érzékeli. (Linda Hutcheon: *Historiographic Metafiction*, 12, 9, <http://ieas.unideb.hu/admin/file3553.pdf> Letöltés: 2015. március 3)

¹¹ Frederic Jameson: *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*, ford. Dudik Annamária Éva, Noran Libro Kiadó, 2010., 380-381

aminek tudatosításában, feltérképezésében a posztkoloniális mellett a kisebbségi nézőpontja, tanulságai, akár az előbbtől való eltérései revelatívak lehetnek. A kutatás kiindulópontját és alapproblémáját a következőképpen foglalja össze a *Tér, történelem, narráció* című tanulmány: „Ez a keret lehetővé teszi, hogy a periferiális, illetve köztes helyzetben lévő kultúrák állapotát, nézőpontját és ennek következményeit vizsgáljuk, amelynek a posztkoloniális éppúgy egy változata, mint a közép-kelet-európai kisebbségi, újragondolva Stuart Hallnak a „tradíció-típusú” önmeghatározással szembehelyezett „fordítás-jellegű” identitásról szóló,¹² és a diaszpórában élők tapasztalatán alapuló definícióját”. (205-6)

Ennek során az első tanulmány (*A csirkepaprikás-elmélettől és töltöttkáposzta-modellig. A kisebbségi irodalom újraértelmezési lehetőségei a posztkoloniális kritika tükrében*) a rendszerváltás után a határon túli magyar irodalmakban az önmeghatározás kérdése kapcsán párhuzamosan, hasonló forgatókönyv szerint zajló polémiákat veszi szemügyre (a címben szereplő csirkepaprikás ezek egy elhíresült hasonlatára utal¹³), párhuzamba állítva a posztkoloniális diskurzus egyik alapítójának, Edward Saidnak a szavaival: „Ami szerintem történik, az a definíciók összeütközése az egyes kultúrákon és társadalmakon belül. Ha most egy pillantást vetünk arra, ami a leginkább szembetűnő, az iszlám világra, a legkritikusabb helyre, láthatjuk, hogy itt sem iszlám kontra Nyugat, vagy iszlám kontra India, vagy iszlám kontra Kína, vagy iszlám kontra Japán a probléma. A probléma az, mi az iszlám, hogy mit jelent

¹² „Kénytelenek megtalálni a hangot az új kultúrákkal, amelyekben laknak, anélkül, hogy asszimilálódnának és teljesen elveszítenék korábbi azonosságukat. Magukon hordják azoknak a sajátos kultúráknak, hagyományoknak, nyelveknek és történelmeknek a nyomait, amelyek alakították őket. A különbség az, hogy nem *egységese*k a régi értelemben, és soha nem is lesznek azok, mert visszavonhatatlanul több történelem és kultúra összefonódásának eredményei, ugyanabban az időben több "otthonhoz" ... tartoznak. (...) Az új *diaszpórák* eredményei ők, amelyeket a gyarmatosítás utáni migráció hozott létre. Meg kell tanulniuk egyszerre legalább két identitást lakni, két kulturális nyelvet beszélni, fordítani és közvetíteni közöttük. A hibriditás kulturái az identitás megkülönböztetett új fajtáinak egyikét jelentik, amelyek a késő modernitás korában jöttek létre, és amelyeknek egyre több példája vár felfedezésre.” Stuart Hall: *A kulturális identitásról*, ford. Farkas Krisztina és John Éva, in Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*, Osiris Kiadó, Budapest, 1997., 83

¹³ „...én nem hiszek abban, hogy lehetséges valamiféle "szlovákiai magyar regény", ez nem irodalmi kategória. Erről nekem az jut eszembe, hogy például "szlovákiai magyar csirkepaprikás". Ha bebizonyítja nekem valaki, hogy van ilyen, megadom magam” „*a semmi szakadéka fölé fölépíthető a híd?* Elek Tibor interjúja Grendel Lajossal, in Grendel Lajos: *Elszigeteltség vagy egyetemesség?*, Budapest, Regio Könyvek 3, Bp., 1991., 69

muzulmánként lenni a mai világban, és mindenütt az iszlám világban.”¹⁴ A tanulmány ezt a kijelentést parafrázálva fogalmazza újra a fenti határon túli viták alapkérdését: „itt sem kisebbségi (erdélyi, felvidéki, vajdasági, kárpátaljai) kontra anyaországi irodalom, vagy kisebbségi kontra [többségi] irodalom, vagy a kisebbségi kontra európai irodalom a probléma. A probléma az, mi az erdélyi, felvidéki, vajdasági, kárpátaljai magyar irodalom, hogy mit jelent kisebbségnek lenni a mai világban, és mindenütt a magyar nyelvterületen”. (182) Az írás ebből kiindulva egyrészt a fenti kérdéstről lezajlott egyes polémiákat követi végig – amelyek tétje mindenütt a létezik-e egyáltalán „kisebbségi”, „határon túli” magyar irodalom – , párhuzamaikra világít rá, és a mögöttük húzódó érvrendszereket tárja fel. Ennek során rámutat arra a hasonlóságra, ami a gyarmatosító-gyarmatosított és a kisebbségi-anyaországi viszonylatban fennáll, amennyiben - Said Foucault diskurzus-fogalmára alapozott, azóta a posztkoloniális elmélet alapját képező megállapítása nyomán, miszerint a tudás „birtoklása” éppúgy a hatalom gyakorlása, mint az elnyomás erőszakosabb formái – az anyaországi elvárásoknak való megfelelésben, az anyaországi kánonba való bekerülésben éppúgy az egyenlőtlen hatalmi viszony „gyarmatosító” hatása mutatkozik meg. Ez alapján tesz kísérletet a következő két tanulmány (*Mágikus-realista történelem. Avagy még mindig és már megint a „határon túli irodalom” értelmezési lehetőségei a posztkoloniális kritika tükrében; Tér, történelem, narráció: Láng Zsolt „áltörténelmi regényei” ürügyén a kisebbségi és a posztkoloniális elmélet tér-, illetve történelemtapasztalatáról*), hogy ezt a posztkoloniálistól eltérően hárompólusú (kisebbségi – többségi – anyaországi) viszonyrendszert leírja.

E leírás, a különbségek regisztrálása során merül fel a nemzeti történelem tapasztalatának kérdése, elsőként *Mágikus-realista történelem* című írásban. A kérdés azért is érdekes, mert a posztkoloniális elmélet számára a nemzet-központú történetírás – mint a kolonizált kultúrákra erőszakolt európai gyarmatosító szemlélet egyik meghatározó összetevője – a kritika kitüntetett pontja, amely nem csak a saját történetírás létrehozásának, saját kultúrájukból, hagyományaikból fakadó módszertana kialakításának vágyát tükrözi, hanem a szintén az elnyomó európai tradíciót képviselő, a realista regény kánonjába illeszkedő történelmi regény poétikájának kétségbevonását is magában foglalja, ahogy a vita egyik elindítója, Homi

¹⁴ Edward W.Said: *Bevezetés a posztkoloniális diskurzusba*, ford. Farkas Zsolt, in: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, 605

K. Bhabha fogalmaz: „A nép többé nem a fejlődés teleológiájának nacionalista diskurzusában van benne; az egyének anonimitásában; a közösség térbeli horizontalitásában; a társadalmi elbeszélések homogén idejében; a modernitás historocista láthatóságában (...) A nép liminalitása (...) olyan narratív "időt" követel meg, amely a historicizmus diskurzusán belül (...) elkerüli a figyelmet.”.¹⁵ Nyilvánvaló, hogy a közép-európai kisebbségi kultúrák számára a nemzeti történelem szerepe ettől merőben eltérő, itt nem a nemzeti alapon íródó történelem létjogosultságának kétségbevonásáról van szó. Ehhez képest mégis azt tapasztalhatjuk, hogy itt is megjelennek a hagyományos – hogy az előző fejezet gondolatmenetével való kapcsolatra rámutassak: útszerűen felépülő – történelmi regényt radikálisan lebontó „áltörténelmi” regények. Ennek okaira keresi a választ a Láng Zsolt *Bestiárium Transylvaniae* trilógiájának *Az ég madarai* címen megjelent első részét elemző *Tér, történelem, narráció* című tanulmány. Az elemzett mű azért különösen érdekes, mert erdélyi szerzőről lévén szó az eddig felvetett kérdések – kisebbségi és posztkoloniális irodalomértés összehasonlítása; magyar áltörténelmi regények recepciója; a mágikus realizmus és a posztmodernitás kronotopikus megközelítése; az út toposzára épülő narratívák tér-idejének átstrukturálódása – mindegyikét mozgósítja. Az interpretáció mindenekelőtt a regény tér-idő ábrázolását a posztkoloniális kritikának a nemzeti nézőpontú történelemszemléletet felváltó új történelmi regény lehetőségeit taglaló tanulmányai tükrében vizsgálja. Ennek során különösen érdekes Paul Carter – a már említett Homi Bhabha problémafelvetéséből kiinduló – „spaciális történelem” koncepciója, amely a hivatalos (nemzeti, gyarmatosító, Carter kifejezésével „birodalmi” [imperial]) történelemszemléletet a lokális, tér-alapú történelem víziójával látja felválthatónak. Megállapításai ugyanis szinte minden elemükben érvényesíthetőek Láng regényére is, amiben az ok-okozati, időben egymásra épülő folyamatként érzékelt történelem helyett az egy helyen játszódó, sokszor egymásnak ellentmondó történetekből (Carter a „nyom” kifejezést használja) palimpszesztszerűen egymásra rétegződő helyi, alternatív történelem képe rajzolódik ki.

E történelem-kép alternatívítása kétféleképpen is érthető. Egyrészt az utak sokaságára bomló történet szerkezetnek köszönhetően történetek és történelmek sokasága bizonytalanítja el az egynézőpontú, egy szemléletmód diktálta, épp ezért

¹⁵ Bhabha, Homi K: *DisszemiNáció. A modern nemzet ideje, története, határai*, ford. Sári László, in N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3.*, Budapest, Kijárat, 1999., 98

egymásból következő események logikus sorozataként elbeszélhető homogén nemzeti történelem képét. Az összehasonlító elemzés konklúzióját idézem: „Az egyetlen út, életút leírásába ágyazott történelem-ábrázolás egyrészt az *egyén szemszögéből látott történelem* leképezése (...). Másrészt, és ez még fontosabb, az *egyén életébe íródó történelem* képét tárja elénk. Az individuális, egy jellemfejlődés útját leíró, a révbe érés felé tartó élettörténet, és a célszerű, okszerű, átlátható történelem párhuzamosan, egymást erősítő folyamatokként bontakoznak ki. Lukács György írja: "csodálnunk kell Scott rendkívül realiztikus történelemábrázolását, azt a képességét, amellyel a gazdasági-társadalmi változás új elemét emberi sorsokká, az alakok megváltozott pszichológiájává fordítja".¹⁶ A számos út, történetszál, szereplő leírásán alapuló történelem ezzel szemben nem az egyén életébe íródó, hanem a térbe vésődő, következésképp számos korhoz, személyhez, nézőponthoz kapcsolódó, szükségszerűen plurális és ellentmondásos lesz. Ennek következtében kaotikus képet fest: áttekinthetlenné válik, az utak folytonosan, sokszor véletlenszerűen keresztezik vagy kerülnek el egymást, ami mind az egyén életét, mind az ezt meghatározó történelmet uralhatatlan folyamatnak mutatja, illetve uralásának, elbeszélésének kérdését tematizálja. (...) az *egy hős életébe beleíródó történelem* képét nyújtó Walter Scott-i történelmi regény az *egy helyen játszódó történelem* képévé válik.” (218-219)

Másrészt alternatív annyiban is, amennyiben az Assmann által leírt kommunikatív emlékezet formáira való utalások, a „helyben lakók” emlékezetének megidézése egy helyi, szóbeszédekből, legendákból összeálló „alternatív” történelem képét rajzolja meg (a posztkoloniális irodalomfelfogás ezzel kapcsolatban kimondottan az elnyomott, a periferiális nézőpont érvényesítéséről beszél, ahogy Bhabha írja: „A nemzeti szubjektum felbomlik a kultúra jelenidejűségének etnográfiai perspektívájában, és (...) narratív autoritással látja el a marginális hangokat vagy kisebbségi diskurzusokat.”¹⁷). Lényegében magának a „helyi” történelem vízióját tükröző kronotopikus szerkezet átalakulásának is ez a forrása: a történelmet létrehozó, megélő szubjektivitás érzékelésének a megváltozása. Nem egy az objektivitás illúzióját keltő, személytelen tudományosság történelem-konceptióját tükrözi a regény, hanem a lokális, kollektív, imaginációval keveredő emlékezet, azaz a kommunikatív emlékezet szemléletmódján alapul. A történelemnek egy szubjektív, de nem individuális

¹⁶ Lukács György: *Walter Scott*, in Lukács György: *Világirodalom I.*, Budapest, Gondolat, 1970, 211

¹⁷ Bhabha, Homi K: *DisszemiNáció*, 97

látomásán. Visszatérve a posztkoloniális diskurzushoz, a Carter által említett láthatatlan „nyomokon” keresztül megnyilatkozó történelemszemléletnek feleltethető meg az áltörténelmi regények ezen vonása.

Ez szorosan összefügg az előző fejezetben, a narratív identitás pluralizálódása kapcsán mondottakkal és a belőle következő kronotopikus felépítéssel. Míg az útszerűen felépülő hagyományos történelmi regény az egyén szemével látott, illetve az egyén sorsába beíródó történelem képét tükrözi, addig Láng regénye – csakúgy, mint a posztkoloniális, illetve a más magyar áltörténelmi regények – az egy helyen játszódó, egymásra rakódó történetekből összeálló ellentmondásos, fikciót és ténnyt kibogozhatatlanul egybemosó történelem képét tükrözi. „Az igazi szemléletváltást tehát mindkét esetben az jelenti, hogy míg az egy út, az individuum történeteként érzékelt és elbeszélt történelmet viszi színre, addig a sok út – aminek kereszteződését az egyetlen tér teszi lehetővé – a *történelemnek közösségi, plurális, sokszólamú képét* adja. Ahogy Bhabha írja a kulturális különbség meghatározta, a centrálistól eltérő (történelem)tapasztalatról: „Megváltoztatja a mondás pozícióját (...) nemcsak azt, amit mondanak, hanem azt is ahonnan mondják; nem egyszerűen az artikuláció módját, hanem a mondás *topozát*. A kulturális különbség célja, hogy a tudás összegzését újraartikulálja a kisebbség jelölő pozíciójának azon nézőpontjából, amely ellenáll a totalizációnak”.¹⁸ (220-221)

Ez az összehasonlítás részben a posztkoloniális és közép-európai kisebbségi diskurzus különbségeinek feltárásához, részben pedig a kétféle viszonyrendszer eltéréseinek leírásához is segítséget adott. Az összevetés kiindulópontját az a koncepció képezte, amit a posztkoloniális kritika egyik összegzőjének tartott *The Empire Writes Back* című kötet bevezetőjében ad közre a három szerző a gyarmatosított illetve a telepes identitását meghatározó, a hely és a nyelv tapasztalatai közt létrejövő törésekről. Először is a hely és a nyelv eltérő viszonyrendszeréről beszélnek: a letelepülő kultúráknál az „anya-kultúrával” kialakított „gyermeki” kapcsolat illúziójáról, a gyarmatosított esetében viszont a kolonializáció előtti (helyi) kulturális hagyományokhoz fűződő viszonyról. Itt jól látható, hogy a „kisebbségi” helyzet a két reláció tüneteit egyaránt mutatja: egyrészt a telepes kultúrához hasonlóan jellemző rá az anyaországtól való függőség – ami akár a vele való azonosság kimutatásában, az anyaország általi meghatározás, kanonizálás vágyában, akár a túl erős befolyás elleni

¹⁸ Bhabha: *DisszemiNáció*, 110

lázadásban megjelenhet. A nyelv és hely szempontjából vizsgálva, ezt a kapcsolatot természetes módon a *nyelv* uralja (ugyanakkor a telepese kultúrától eltérően ez nem egy átültetett kultúra, a nyelvnek nem kell a radikálisan új földrajzi térség tapasztalatával szembesülnie). A többségi kultúrával való kapcsolatot ezzel szemben a *hely* azonossága határozza meg.¹⁹ Épp ezért, a hely változatlanlanságának köszönhetően, a kolonizálthoz is hasonlítható a kisebbségi kulturális identitás, amennyiben a „helyi” kulturális hagyományokhoz való kötődés meghatározó benne. Csakhogy a gyarmatosítással ellentétben ez a hely nem, vagy nem csak földrajzi értelemben, hanem elsősorban történelmi értelemben határozható meg: a kisebbségi lét bekövetkezése előtti kulturális léthez, identitáshoz kapcsol vissza (ami persze – több gyarmati kultúrával ellentétben – nem az európai értelemben vett nemzeti történelem előttiként jelenik meg). A kisebbségi szempontjából ezt azzal egészíthetjük ki, hogy itt a meghatározó szakadás nem egyszerűen a földrajzi értelemben vett tér és az azt leíró nyelv között megy végbe, hanem a történelem által alakított hely megélésén belül: csak akkor tudjuk a kisebbségi létben létrejövő identitás-meghatározó törés-tapasztalatot leírni, ha a hely-nyelv kettősséghez a történelmet is hozzávesszük! Itt a fenti megfigyelésünket azzal kell kiegészítenünk, hogy ebben a bonyolult kapcsolatrendszerben nem beszéltünk még a többségi kultúrához fűződő kapcsolatáról, amelyet a *földrajzi tér azonossága* mellett a *kultúra, a történelem, a nyelv által létrehozott hely különbsége* határoz meg: az azonos földrajzi tér tapasztalatában megmutatkozó törés.

A fenti, a kisebbségi kulturális identitás összetettségére vonatkozó gondolatmenetet az utolsó tanulmány új szempontokkal egészíti ki. Az írás a *Bestiárium* trilógia második darabjával folytatja az elemzést. E regény a történelem ábrázolása mellett olyan kérdések felé irányítja a figyelmet, amelyeket a mágikus realizmus tanulmány vetett fel: a groteszk test-érzékelésben, illetve a nyelv-tapasztalatban megnyilatkozó többség problémája felé. Ez a gondolatmenet teszi

¹⁹ Itt kell megemlítenünk a magyar irodalomértés egyik főleg kisebbségi diskurzusban egyre nagyobb hatást gyakoroló, a fentiekkel párhuzamos ágát: a geokulturális narratológia a kisebbségi irodalom értelmezésének az az irányzata, amely szisztematikusan, és elméletileg megalapozottan veti fel (a nyelvi alapú kulturális összetartozás mellett) a hely azonosságán alapuló párhuzamos olvasásban rejlő lehetőségeket. Faragó Kornélia a jugoszláv és „posztjugoszláv” térség magyar irodalmáról állapítja meg: „A poétikai működésrend itt az, hogy a szövegekben működő hermoszisztémák geokulturális jellegűek: a geokulturális térség más nyelvű alkotásaival több vonatkozás mentén is jól összeolvashatók. Jobban mint a magyar irodalmi kultúra egyes diskurzusaival. (...) A geokulturális effektus nemcsak mellékterméke ennek a világnak, hanem az az elem, amely leginkább strukturálja.” Faragó Kornélia: *Geo-anarchikus térség, néma történelem* in: Faragó Kornélia: *A viszonyosság alakzatai*, Újvidék, Fórum, 2009, 45

lehetővé, hogy a fenti, a tér és a narratív identitás újszerű tapasztalatában megnyilvánuló alternatív történelem-képre vonatkozó gondolatmenetet összekapcsoljuk a Bényei Tamás mágikus realizmus monográfiájában megfogalmazott koncepcióval, amely a fenti írásmód alapvető retorikusságát mutatja ki. Ez a regény ugyanis a köztesség tapasztalatát a groteszk – Bahtyin meghatározása szerint állandó változásban lévő, egyszerre születő és elhaló²⁰ – test performatív tapasztalatára fordítja: „Láng Zsolt regényében a világ groteszk érzékelésének hatása ezzel összhangban sokféle formában jelenik meg: a folyamatosan születésben lévő idő tapasztalata nem csak tematikusan és motivikusan, illetve a narrációt szülő eljárásként van jelen, hanem mechanizmusként is, a folyamatosan jelentéseket teremtő és azokat a túltelítettség révén szétíró performatív nyelvhasználatban. Az eddigiekben két, a regényben sokszorosan felhasznált technikára: a metaforikus azonosítást metamorfózissá alakító, és a metaforát látomássá, a látomást történetté (egyben elbeszélésmóddá) bővítő retorizáló történetteremtő módszert említettük. Mindkét esetben a figuratív kettős értelmét kihasználó nyelvi eljárásról van szó, ahogy a képből fiktív alak (például az állatok, a „bestiák” esetében), illetve fikció, történet születik: a nyelv állandó mozgásban van a figuratívától a fiktív felé és vissza. (...) Láng regényében ennek a performatív nyelvhasználatnak a groteszk testábrázolás nemcsak egy következménye, hanem központi metaforája lesz: az egyszerre szülő-születő-meghaló, anyai-anyagi-földi test magát a születő és elhaló jelentést, a túlburjánzó metaforikusságot, a figurából születő fikciót teszi groteszk módon testivé.” (247) Ez a megállapítás választ ad arra a már Bényeinél is szereplő megfigyelésre, hogy miért bővelkednek a mágikus realista művek groteszk motívumokban. Ugyanakkor Bahtyin koncepciója arra is rámutat, hogy a groteszk az emberi testnek a klasszikus kánon individualizmusától eltérő, Bahtyin kifejezésével „össznépi”, kollektív tapasztalatát tükrözi.²¹ Azaz szoros összefüggésben áll – mondhatni a test tapasztalatába írja bele – ,

²⁰ „Az igazi groteszk sohasem statikus: képeiben mindig a lét változékonyságát, nyitottságát és befejezetlenségét igyekszik megragadni; ezért tartalmazza a változások mindkét pólusát: a múltba tűnőt és az újat, az elhalót és újjászületőt; a groteszk kép egy testben két testet jelenít meg, bimbózásában, osztódásában mutatja az életet.” Mihail Bahtyin: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, ford. Könczöl Csaba, Raincsák Réka, Budapest, Osiris, 2002., 94

²¹ „Ismételjük, a test, és a testi élet itt kozmikus és ugyanakkor össznépi; szó sincs itt a szűkebb, egzakt mai értelemben vett testről vagy fiziológiáról: a groteszk realizmusban a test még nem vált egészen egyéni testté, még nem választják el merev határok a külvilágtól.” *Uo.*, 28-29

azzal a plurális látásmóddal, ami a narratív identitás megképződésében, a történetek, „utak” megsokszorozódásában is jelen van.

Hivatkozott tanulmányok:

ASHCROFT, Bill - GRIFFITHS, Gareth – TIFFIN, Helen: *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*, London, Routledge, 1989.

ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet*, ford.: Hidas Zoltán, Budapest, Atlantisz, 1992.

BAHTYIN, Mihail: *A szó esztétikája*, ford. Könczöl Csaba, Kőrösi József, Budapest, Gondolat, 1976

BAHTYIN, Mihail: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, ford. Könczöl Csaba, Raincsák Réka, Budapest, Osiris, 2002.

BAUDELAIRE, Charles: *Écrits sur l'art 2.*, Paris, Éd. Gallimard, 1971

BAUDELAIRE, Charles: *Művészeti kuriózumok*, ford. Csorba Géza, Budapest, Corvina, 1988

BAUMAN, Zygmunt: *A zarándok és leszármazottai: sétálók, csavargók és turisták*, ford. Teller Katalin, in BICZÓ Gábor (szerk.): *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig.*, Debrecen, Csokonai, 2004., 192-206

BENJAMIN, Walter: *A második császárság Párizsa Baudelaire-nél*, ford. Bence György, in BENJAMIN, Walter: *Angelus Novus*, Budapest, Magyar Helikon, 1980

BENJAMIN, Walter: *Motívumok Baudelaire költészetében*, ford. Bizám Lenke, in BENJAMIN, Walter: *Kommentár és prófécia*, Budapest, Gondolat, 1969

BENJAMIN, Walter: *Párizs a XIX. század fővárosa*, ford. Széll Jenő, in BENJAMIN, Walter: *Kommentár és prófécia*, Budapest, Gondolat, 1969

BÉNYEI Tamás: *Apokrif iratok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997

BHABHA, Homi K. (ed.): *Nation and Narration*, London, Routledge, 1990

BHABHA, Homi K.: *A posztkoloniális és a posztmodern*, ford. Harmati Enikő, Helikon, Budapest, 1996/4

HABHA, Homi K: *DisszemiNáció. A modern nemzet ideje, története, határai*, ford. Sári László, in N. KOVÁCS Tímea (szerk.): *Narratívák 3.*, Budapest, Kijárat, 1999., 85-120

CARTER, Paul: *Naming Place* in: ASHCROFT, Bill - GRIFFITHS, Gareth – TIFFIN, Helen (ed.): *The Post-colonial Studies Reader*, London-New-York, Routledge, 1995., 402-406.

CARTER, Paul: *Spatial History* in: ASHCROFT, Bill - GRIFFITHS, Gareth – TIFFIN, Helen (ed.): *The Post-colonial Studies Reader*, London-New-York, Routledge, 1995., 375-378

CERTEAU, Michel de: *A cselekvés művészete*, ford. Z VARGA Zoltán, Budapest, Kijárat, 2010

CRARY, Jonathan: *A megfigyelés módszerei. Látás és modernitás a 19. században*, ford. Lukács Ágnes, Bp., Osiris, 1999

- DANOW, David K.: *The Spirit of Carnival: Magical Realism and the Grotesque*, Lexington, University Press of Kentucky, 1995.
- FARAGÓ Kornélia: *A viszonyosság alakzatai*, Újvidék, Forum, 2009.
- FARAGÓ Kornélia: *Kultúrák és narratívák*, Újvidék, Forum,, 2005.
- HALL, Stuart: *A kulturális identitásról*, ford. Farkas Krisztina és John Éva, in FEISCHMIDT Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*, Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- HARVEY, David: *Paris, Capital of Modernity*, New York - London, Routledge, 2003
- HARVEY, David: *The Condition of Postmodernity*, Oxford, Basil Blackwell, 1991,
<https://libcom.org/files/David%20Harvey%20-%20The%20Condition%20of%20Postmodernity.pdf> (letöltés: 2016. július 8)
- HUTCHEON, Linda: *Historiographic Metafiction*, http://ieas.unideb.hu/admin/file_3553.pdf
(Letöltés: 2015. március 3)
- JAMESON, Frederic: *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*, ford. Dudik Annamária Éva, Noran Libro Kiadó, 2010.
- LOTMAN, Jurij: *Pétervár szimbolikája és a város szemiotikájának problémái*, ford. Szabó Rita, in KOVÁCS Árpád, V GILBERT Edit (szerk.): *Kultúra, szöveg, narráció*, Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1994.
- LUKÁCS György: *Walter Scott*, in LUKÁCS György: *Világirodalom I.*, Budapest, Gondolat, 1970
- OTTLIK Géza: *Miért Buda?*, in KELECSÉNYI László (szerk.): *Ottlik (Emlékkönyv)*, Budapest, Pesti Szalon, 1996.
- RICOEUR, Paul: *A narratív azonosság*, ford. Seregi Tamás, in LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5.*, Budapest, Kijárat, 2001., 15-25
- SAID, Edward W.: *Bevezetés a posztkoloniális diszkurzusba*, ford. Farkas Zsolt, in: BÓKAY Antal-VILCSEK Béla-SZAMOSI Gertrúd-SÁRI László (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, Osiris Kiadó, 2002.
- SAID, Edward W.: *Orientalizmus*, ford. Balogh Dániel, Szamosi Gertrúd, Budapest, Helikon, Budapest, 1996/4

A disszertáció témájában megjelent korábbi publikációk listája

1. Tér, történelem és narráció. Láng Zsolt „áltörténelmi regényei” ürügyén a kisebbségi és a posztkoloniális elmélet tér-, illetve történelemtapasztalatáról, in: Párhuzamok, történetek. Tanulmányok a kortárs közép-európai regényről, szerk.: Horváth Csaba, Papp Ágnes Klára, Török Lajos, Károli Könyvek, L'Harmattan Kiadó, 2016, 38-59
2. Szindbád, a kisvárosi flâneur, Partitúra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-Európai Tanulmányok Kara, 2016/2, 13-31
3. Performatív nyelv – groteszk test. Testképzet és nyelvfelfogás összefüggései Láng Zsolt *Bestiarium Transylvaniae. A tűz és a víz állatai* című regényében, in: Átmenetdiskurzusok. Irodalom- és kultúrtörténeti tanulmányok, szerk.: Bányai Éva, RHT Kiadó, Erdélyi Múzeum Egyesület, Bukarest-Sepsiszentgyörgy-Kolozsvár, 2015., 33-53
4. A kisváros poétikája 2. A kisváros toposza Kosztolányinál, *Hungarológiai Közlemények, Újvidék*, 2015/3, 16-29
5. A kisváros poétikája 1. A kisváros toposza Kaffka Margit, Móricz és Kosztolányi műveiben, *Hungarológiai Közlemények, Újvidék*, 2015/2, 12-30
6. Karácsony Benő és a kisváros poétikája, in: *Térérzékelések – térértelmezések*, szerk.: Ádám Anikó, Radvánszky Anikó, Kijárat, 2015. 191-210
7. Város és határ, térkép és labirintus. Az Iskola a határon és a Buda közt végbemenő váltás térpoétikai megközelítésben in: „Próza az, amit kinyomtatnak” Tanulmányok Ottlik Gézaról, szerk: Bednatics Gábor, Hansági Ágnes, Horváth Csaba, Palkó Gábor, Wernitzer Júlia, PIM Studiolo sorozat, 2014., 220-240
8. Mágikus realista történelem, in: *Kortárs magyar kisebbségi irodalmak. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (2011. augusztus 22-27)*, szerk.: Balázs Imre József, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2013, 9-15

9. A térbeli fordulat kronotoposza, TOPOS, Bilingual Journal of Space and Humanities, Pannon Egyetem, 2013/1
10. A történet térképe. Tér- és identitásképzetek Lengyel Péter *Macskakő* című regényében, in: „Figyeljétek a mesélő embert” Esszék és tanulmányok Lengyel Péterről, szerk. Radvánszky Anikó, Ráció Kiadó, Bp., 2013. 381-391
11. Mágikus realista történelem, in: Korunk, Kolozsvár, 2011. november 3-8
12. A kisebbségi irodalom újraértelmezési lehetőségei a posztkoloniális kritika tükrében, in: A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok, szerk.: Gábor Csilla, Korondi Ágnes, Verbum-Láthatatlan Kollégium, Kolozsvár, 2010. 101-119
13. A csirkepaprikás elmélettől a töltöttkáposzta-modellig – A kisebbségi irodalom újraértelmezési lehetőségei a posztkoloniális kritika tükrében, *Bárka*, 2010/3. 67-74
14. A mágikus realista anekdota (A mágikus realizmus és a magyar elbeszélő-hagyomány találkozása – A mágikus realizmus kronotopikus jellege), in: A perifériáról a centrum 3., Felsőoktatási segédanyag, szerk.: V. Gilbert Edit, Pro Pannónia Alapítvány és Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2006. 263-283